

Tilblivelsen af den paulinske brevsamling

Niels Hyldahl

Under forsøget på at besvare spørgsmålet om, hvordan og hvornår samlingen af de paulinske breve, *corpus Paulinum*, fandt sted, er det nødvendigt at skelne skarpt mellem tre ting: 1) den litterære tilblivelse af de enkelte Paulusbreve, 2) den teksthistoriske overlevering af brevene og 3) den redaktionelle tilvejebringelse af *corpus Paulinum*. Denne skelnen har desværre ikke altid været praktiseret, og et resultat heraf har været en ikke ubetydelig uklarhed omkring problemstillingen.¹

Det kan næppe diskuteres, at de enkelte Paulusbreve først skal være skrevet, før der kan tales om et *corpus Paulinum*. Hvad der derimod kan diskuteres i denne sammenhæng, er omfanget af *corpus Paulinum*, præcisere: Kan det totale omfang af de 14 breve, der mere eller mindre fast henregnes til *corpus Paulinum*, afgrænses yderligere? Dette spørgsmål kan med betydelig sikkerhed besvares bekræftende. Af de 14 breve kan der med sindsro ses bort fra Hebr. og fra 1 og 2 Tim. og Tit. Tilbage bliver da, i sædvanlig rækkefølge: Rom., 1 og 2 Kor., Gal., Ef., Fil., Kol., 1 og 2 Thess. og Filem., i alt 10 breve. Blandt disse består der tvivl om ægtheden af Ef., Kol. og 2 Thess.

Af Filem. fremgår det ikke, hvor Filemon og hans husmenighed har hørt hjemme. Det ved vi kun fra Kol. i kraft af omtalen af slaven Onesimos dér. Hvordan man har kunnet hævde, at Filemon og hans hus hørte hjemme i Kolossæ, men samtidig har forkastet Kol. som et ægte Paulusbrev, har jeg ikke tilstrækkelig hermeneutisk indsigt til at fatte. Jeg anser derfor Kol. for at være et ægte Paulusbrev.

Af Ef. fremgår det, at dette brev i hvert fald ikke kan være adresseret til menigheden i Efesos (se Ef 1,15; se også det tekstkritiske apparat til 1,1). Men da Kol 4,16 forudsætter et Paulusbrev adresseret til menigheden i Laodikea og kræver, at menighederne i Kolossæ og i Laodikea udveksler de to breve, Paulus har skrevet til dem, er det nærliggende at anse Ef. for at være det ellers tabte brev til menigheden i Laodikea; de to breve er i øvrigt nært beslægtede med hinanden, både i indhold og i form. I så fald er også Ef. et ægte Paulusbrev.

Hvad endelig 2 Thess. angår, er spørgsmålet om dets ægthed i høj grad bundet op på den enkelte læsers mening, formodning eller overbevisning. Men når det er tilfældet (og argumenter synes ikke længere at have betydning i debatten om dette brev ægthed), er det i grunden urimeligt at afvise dets ægthed – påstanden

om, at det er uægte, er og bliver jo kun en mening eller personlig overbevisning. Altså anser jeg også 2 Thess. for at være paulinsk.²

Det siger sig selv, at den sædvanlige eller kanoniske rækkefølge af disse 10 Paulusbreve ikke er den kronologiske, i hvilken de blev affattet og afsendt. Rækkefølgen i Det Nye Testamente er tværtimod bestemt af noget så udvortes som de enkelte breves længde – de længste sættes forrest, de korteste bagest. Denne måde at sætte brevene i en bestemt rækkefølge på er igen bestemt af kopieringsmåden i codex-formen eller bog-formen, som synes at have været anvendt i den nytestamentlige tekstoverlevering fra et ganske tidligt tidspunkt: Hvis afskrivningen begyndte med de kortere breve og ventede med de længere og længste til sidst, ville han løbe en stor risiko for ikke at have nok sider til sin rådighed, når bogen var skrevet færdig.³ At netop de fire »store« Paulusbreve står forrest, er derfor det dårligst tænkelige argument for, at de udgjorde grundstokken i den første og tidligste samling af Paulus' breve, som Paulus oven i købet selv skal have taget initiativet til.⁴ Når dette yderligere – som hos David Trobisch – kombineres med iagttagelsen af, at disse fire breve er de eneste, der udtrykkeligt omtaler indsamlingen til Jerusalem (Rom 15,25-32; 1 Kor 16,1-4; 2 Kor 8-9; Gal 2,10), er der tale om en sammenblanding af tekstkritiske og litterære argumenter.

Rækkefølgen i håndskriftoverleveringen har med andre ord intet som helst med tilblivelsen af *corpus Paulinum* at gøre; man kunne jo også spørge, hvilken rækkefølge en eventuel samling af Paulus' breve ville have haft i en tekstrulle. Tilblivelsen af *corpus Paulinum* kan derimod muligvis forklares ud fra den oprindelige rækkefølge, hvori brevene blev skrevet og afsendt, og ud fra personernes rejser.

Før dette skal forsøges, må det understreges, at en argumentation ud fra hævdelsen af ægtheden af 2 Thess., Ef. og Kol. selvfølgelig ikke skal foretages her; i det store og hele er spørgsmålet om disse breves ægthed også af underordnet betydning i den foreliggende sammenhæng. Derimod kan der være god grund til at fremhæve, hvor sandsynligt det er, at vi er i besiddelse af alle de breve, Paulus skrev eller lod skrive, og at der altså ikke er gået Paulusbreve tabt (bortset fra mulige rent private breve, han kan have skrevet til fx medlemmer af sin familie). Hvis Kol 4,16 i virkeligheden taler om det brev, vi plejer at kalde Ef., så er brevet til Laodikea jo ikke gået tabt. Hvis den væsentligste bestanddel af det brev til korintherne, som Paulus omtaler i 1 Kor 5,9, i virkeligheden er at finde i 2 Kor 6,14-7,1 – en opfattelse, jeg trods alt fortsat hælder mest til⁵ – så er Paulus' allerførste brev til Korinth ikke gået tabt. Og hvis det i 2 Kor. omtalte ”tårebrev”, som Paulus havde skrevet til Korinth, ikke er et siden hen forsvundet ”mellem-

brev”, men i virkeligheden er identisk med selve 1 Kor. – en opfattelse, der heldigvis lader til efterhånden at vinde hævd – så er ”tårebrevet” heller ikke gået tabt, men findes i sit fulde omfang den dag i dag i Det Nye Testamente.

Hvad medforfattere, overbringere osv. af de paulinske breve angår, er følgende forhold af betydning.

1 (og 2) Thess. er formodentlig først blevet skrevet efter Paulus’ ankomst til Efesos (se 1 Thess 1,8: ”ikke blot i Makedonien og i Akaja, men alle vegne”). Medforfattere er Silvanus og Timotheus (1 Thess 1,1; jf. 2 Thess 1,1), men ingen af disse har været eller har kunnet være overbringere af brevet til Thessalonika. At Timotheus lige har været i Thessalonika og er vendt tilbage til Paulus igen (1 Thess 3,1-5.6), er uden betydning for den mulighed, at thessalonikerne havde skrevet et brev til Paulus, som de imidlertid ikke kan have givet Timotheus med tilbage til Paulus; netop et sådant brev fra thessalonikerne kan meget vel have været foranledningen til, at Paulus sendte Timotheus til Thessalonika. Men hvem har så bragt selve 1 (og 2) Thess. til Thessalonika? Vi ved det ikke.

Fil., Ef., Kol. og Filem. er alle skrevet under Paulus’ fængselsophold i Efesos. Fil. besørger til Filippi i Makedonien af Epafroditos, der alligevel skal tilbage til byen, hvor han kom fra, og han får så brevet med; i brevet stiller Paulus et besøg af medarbejderen og -afsenderen Timoteus og desuden et snarligt besøg af sig selv i udsigt (Fil 2,19-23.24.25-30). Ef. indeholder så godt som ingen oplysninger om personer; kun omtalen af Tychikos (Ef 6,21) peger i retning af samme situation som den, der ligger bag Kol. og Filem.; det er nærliggende at tænke sig ham som brevoverbærer (jf. Kol 4,7-8) og menigheden i Laodikea som adressat (se Kol 4,16). Kol. er bragt til Kolossæ af Tychikos og Onesimos (Kol 4,7-9), og i Filem., som er bragt til Filemon og hans hus i Kolossæ af Onesimos (Filem 12), beder Paulus om ophold i Kolossæ, idet han regner med at blive frigivet fra fængslet (Filem 22). Det bliver under dette ophold i Kolossæ, at Paulus skriver Gal.; se videre nedenfor.

Endnu under fængselsopholdet i Efesos skrev Paulus også et kort formaningsbrev til menigheden i Korinth (se 1 Kor 5,9); vi har den væsentligste del deraf i 2 Kor 6,14-7,1. Det besørger til Korinth af den tre-mands delegation fra Korinth, som besøgte Paulus i Efesos (1 Kor 16,17), fordi han var kommet i fængsel; delegationen skulle nu tilbage igen og fik derfor brevet med.

Gal. har en anonym kreds af unavngivne brødre som medafsendere (se Gal 1,2: ”alle brødrene, som er hos mig [i skrivende stund]”). Til denne kreds af anonyme medafsendere hører dog utvivlsomt også Titus (se 2,3: ”Titus, som er hos mig [i skrivende stund]”).⁶ Grunden til denne helt usædvanlige anonymitet, hvad

medafsenderne angår, er den, at disse ikke-navngivne medafsendere af brevet også var overbringere af brevet. Kun under bevarelse af anonymiteten går det an, at medafsenderne af et brev også er dets overbringere. Brevet er skrevet i Kolossæ under Paulus' ophold i Filemons hus i denne by; det havde været Paulus' hensigt selv at komme på besøg i de galatiske menigheder, men på grund af sygdom (4,20; 6,17) så han sig nødsaget til at skrive brevet i stedet for.

Tilbage i Efesos igen modtager han et brev fra Korinth med en længere række spørgsmål (se 1 Kor 7,1), som han besvarer de fleste af i sit svarbrev (7,1.25; 8,1; 12,1; i 16,1.12 er der derimod næppe tale om svar på spørgsmål, som menigheden har stillet i brevet, men om emner, Paulus selv tager op). Brevet fra Korinth med spørgsmålene er overbragt Paulus af korintheren Sosthenes, som derfor også ganske naturligt figurerer som medafsender af Paulus' brev (1,1); han er formodentlig så blevet hos Paulus i Efesos en tid lang. Foruroligende meddelelser om partisplittelser i den korinthiske menighed kommer også til Paulus' kendskab, nu gennem Chloës folk (1,11); disse meddelelser vedrører bl.a. Apollos, som først havde udfoldet sin virksomhed i den korinthiske menighed efter, at Paulus selv havde forladt byen (3,6). I mellemtiden var Timotheus taget af sted fra Efesos på den rundrejse, der bl.a. skulle bringe ham til Filippi og til Korinth (Fil 2,19-23; 1 Kor 4,17) – byer, som Paulus også selv ville besøge (Fil 2,24; 1 Kor 4,18-21). Timotheus er derfor uvidende om affattelsen og afsendelsen af 1 Kor. og er selvfølgelig heller ikke medafsender af dette brev; det er derimod, som allerede sagt, Sosthenes. Ved slutningen af det lange brev, som er skrevet ved påsketid (1 Kor 5,7), viser det sig, at det besøg, som Paulus havde stillet i udsigt for sit eget vedkommende, først vil blive virkeliggjort i den forestående vinter (16,6) – en kold klud i ansigtet på adressaterne. Længe inden da vil Timotheus være ankommet til Korinth på sin rundrejse; han beordrer Paulus nu tilbage til Efesos, fordi han har brug for ham dér (16,10-11), men Paulus vil kun blive i Efesos indtil pinse (16,8), så der er ingen tid at spille for Timotheus. Meget betegnende kan Paulus til slut hilse fra menighederne i Asia (16,19) – han har jo også lige været i Kolossæ.

Det fremgår ikke af selve 1 Kor., men først af det næste brev, at den, der bragte 1 Kor. fra Efesos til Korinth, var Titus (2 Kor 7,13-15). Ham havde Paulus først mødt i Efesos og dér gjort til sin medarbejder; han havde ikke været i Korinth, før han kom dér med brevet.⁷

Også 2 Kor. blev bragt til Korinth af Titus (2 Kor 8,6.16-17). Da dette brev skrives, er Timotheus vendt tilbage til Paulus og er derfor også medafsender af brevet (1,1). Men Paulus og Timotheus er nu på vej væk fra Efesos via Troas til

Makedonien, hvor de omsider møder Titus, der havde været i Korinth. Og Titus kan bringe det sidste nyt om de komplekse forhold i Korinth. Så skrives 2 Kor., det er nu blevet efterår, ja, det makedoniske – og for øvrigt også det jødiske – nytår er passeret (8,10; 9,2). Titus sendes i forvejen med det nye brev, og snart kommer også Paulus selv på det længe lovede vinterbesøg.

Under vinteropholdet i Korinth skriver Paulus så Rom., hvori han stiller et besøg i udsigt, men først skal han deltage i overbringelsen af den store indsamling til Jerusalem (Rom 15,22-32). Vi ved desværre intet om, hvem der bragte brevet til den romerske hovedstad.

Rom 16 er en anbefalingskrivelse for Føbe med vedføjede hilsener til en række navngivne personer – efter min overbevisning ikke i Rom, men i Efesos; Rom 16 er med andre ord adresseret til menigheden i Efesos. Selvfølgelig er Epainetos, Asias førstegrøde i Kristus (Rom 16,5), ikke flyttet til Rom, lige så lidt som ægteparret Priska og Aquila (16,3-4) har gjort det – de bor sikkert udmærket i Efesos (1 Kor 16,19).⁸ Og hvis virkelig alle de personer, der nævnes i Rom 16,3-15, nu har bosat sig i Rom – hvorfor så blot hilsener, men ikke den mindste antydning af, at Paulus håber snart at få dem at se igen, når han kommer?! Det er nærliggende at tænke, at det var Føbe selv, der bragte brevet til Efesos. Åbenbart regner Paulus ikke med selv at komme til Efesos mere; han skal jo til Jerusalem og derfra videre til Rom. Og som bekendt lader ApG 20,16 ham sejle forbi Efesos på rejsen til Jerusalem ...

En af dem, der har beskæftiget sig mest med spørgsmålet om den paulinske brevsamlings tilblivelse, er John Knox. Allerede i 1935 gjorde han gældende, at Filem. spillede en betragtelig rolle i denne forbindelse: Onesimos, som må siges at være noget af en hovedperson i dette Paulusbrev, var senere blevet leder (Ignatius siger ”biskop”) af menigheden i Efesos og var derfor en afgørende faktor i tilvejebringelsen af *corpus Paulinum* – netop derfor var det lille Filem. kommet med i brevsamlingen. Også ellers har John Knox ytret sig i spørgsmålet om den nytestamentlige kanons tilblivelse.⁹

Til tilblivelsen af den paulinske brevsamling er vi i den heldige situation at være i besiddelsen af en god og tæt analogi. Det drejer sig netop om samlingen af Ignatius’ breve, som Polykarp foretog umiddelbart efter disse breves affattelse og afsendelse henimod slutningen af Trajans regeringstid (98-117). Polykarp skriver herom i sit brev fra Smyrna til menigheden i Filippi:

De breve, Ignatius selv har sendt os, og alle de andre af hans breve, vi har hos os, sender vi jer, således som I har bedt os om det. De er vedlagt dette brev.

Dem kan I drage stor nytte af. De handler nemlig om tro og udholdenhed og al den opbyggelse, som har med vor Herre at gøre (Polykarp, Fil 13,2).¹⁰

”De breve, Ignatius selv har sendt os” må være Ignatius’ breve til menigheden i Smyrna og til Polykarp selv, der hørte hjemme i denne by, begge skrevet under Ignatius’ ophold i Troas på vej til martyriet i Rom. Og ”alle de andre af hans breve, vi har hos os” må være brevet til menigheden i Filadelfia, ligeledes skrevet i Troas, og hans fire breve til menighederne i Efesos, Magnesia, Tralles og Rom, allerede skrevet under Ignatius’ tidligere ophold i Smyrna.¹¹ Kun brevet til menigheden i Rom kan det muligvis være svært at forestille sig at Polykarp har kunnet få en kopi af – det skulle da netop være, fordi det var skrevet i hans egen by; se videre nedenfor.

Menigheden i Filippi, der for nylig har haft Ignatius og de andre, der skal henrettes i Rom, på gennemrejse, beder i et brev til Polykarp i Smyrna om (afskrifter af) de breve, som Ignatius kort forinden havde skrevet, da han endnu befandt sig i Lilleasien, og Polykarp er den nærmeste til at udføre opgaven. Brevet til smyrnæerne og brevet til ham selv kan han nemt sørge for afskrifter af, og brevene til Efesos, Magnesia, Tralles og til Rom har han formodentlig allerede fået afskrifter af, da de blev affattet; kun brevet til menigheden i Filadelfia har han måttet skrive efter en afskrift af – enten i Filadelfia eller i Troas, hvor det blev skrevet – hvis der da ikke allerede var foretaget en afskrift af det, da det blev skrevet, en afskrift, som Burrus (se videre nedenfor) kan have haft med tilbage på vej fra Troas gennem Smyrna til Efesos. Det har således været forholdsvis overkommeligt for Polykarp at opfylde bønnen, tilvejebringe et *corpus Ignatianum* og sende det til menigheden i Filippi. Vi ved oven i købet besked med disse breves tilblivelse, og vi kan se, hvorfor og hvordan brevene blev samlet til den samling, vi har i dag. Specielt kan der i denne sammenhæng være grund til at pege på den funktion, som diakonen Burrus havde. Han var fra Efesos og var sammen med flere udsendinge fra menigheden dér kommet til Smyrna for at tage afsked med Ignatius; til forskel fra de andre udsendinge var Burrus imidlertid rejst videre sammen med Ignatius, da han skulle til Troas, og havde dér været den, der nedskrev brevene til menighederne i Filadelfia og Smyrna (Ef 2,1; Filad 11,2; Smyrn 12,1). Mon ikke Burrus har nedskrevet samtlige de syv breve, som Ignatius lod skrive i Smyrna og Troas, og straks taget afskrifter af dem? Menigheden i Filippi, der bad Polykarp derom, var selv i besiddelse af (en del af) Paulus’ breve og var selv modtager af et af dem, Paulus’ Fil., og både Ignatius’ breve og Polykarps brev til filipperne vidner i deres indhold om stor fortrolighed med i det mindste flere af Paulus’ breve. Menigheden i Filippi har derfor også haft en god

Forum for Bibelsk Eksegese, vol. 15

Kanon. Bibelens tilblivelse og normative status

red. Troels Engberg-Pedersen, Niels Peter Lemche and Henrik Tronier

ISBN 978-87-635-0477-5 (print) 978-87-635-4440-5 (ebook)

© Museum Tusculanums Forlag og forfatterne 2006 (ebook 2016)

www.mtp.dk

forståelse for betydningen af den brevsamling, den nu udbad sig gennem Polykarp.

Hvad Paulus' breve angår, ved vi besked med rækkefølgen, hvori de blev skrevet, med medafsenderne og – i flere tilfælde – med brevoverbringerne. Brevene beroede nu hos de pågældende menigheder: i Thessalonika, i Filippi, i Korinth, i Kolossæ, i Laodikea, i Galatien, i Rom og i Efesos. Og breve, der var afsendt, var jo ikke længere uden videre tilgængelige. Ikke desto mindre må nogen have gjort sig den anstrengelse at samle dem – det fremgår af den kendsgerning, at vi er i besiddelse af *corpus Paulinum*.

Under Paulus' ophold i Kolossæ hos Filemon kan Titus have fremskaffet afskrifter af Ef. (= brevet til Laodikea), Kol. og Filem. Da Gal. er adresseret til menighederne i Galatien (Gal 1,2), er det ganske vist tænkeligt – men heller ikke mere end det – at der straks blev udfærdiget flere afskrifter på samme tid, så at menighederne hver har kunnet få ét eksemplar, men i virkeligheden er dette i betragtning af bemærkningen i Gal 6,11 helt udelukket.¹² Snarere skal vi forestille os, at (repræsentanter for) de galatiske menigheder er blevet kaldt sammen i anledning af overbringelsen af brevet og af brevoverbringerne også mundtligt har fået instruks, fx om indsamlingen til Jerusalem (jf. 1 Kor 16,1). I betragtning af sagens og indholdets vigtighed kan Titus, der var med hele vejen, allerede i Kolossæ have sørget for en kopi til brevsamlingen. I Makedonien, hvor Paulus og Timotheus igen fandt Titus, kunne Titus uden videre skaffe sig afskrifter også af Fil. og af 1 og 2 Thess., og da alle tre personer ikke længe efter var i Korinth, var det ikke noget problem for Titus at skaffe sig afskrifter også af 1 og 2 Kor., foruden af brevet, der nu befinder sig i 2 Kor 6,14-7,1; i menigheden i Korinth blev dette lille brev, som delegationen havde bragt med hjem fra besøget hos Paulus i fængslet i Efesos, siden hen ”lagt ind” i 2 Kor., og ingen tænkte mere på, at det i grunden var et selvstændigt brev. Hvad endelig Rom. angår, så blev det skrevet under det netop nævnte korinthiske ophold, og da adressaterne befandt sig så forholdsvis langt væk, og der ville gå en rum tid, før Paulus kunne virkeliggøre sin plan om at komme til Rom, er det nærliggende at tænke, at Titus straks har sørget for en afskrift af Rom., dvs. Rom 1-15; Tertius, der allerede var godt i gang med at skrive (Rom 16,22), kan også have foretaget en afskrift af Rom 16, før det blev sendt til Efesos.

Således kan Paulus' højt betroede medarbejder Titus, der også havde været med i Jerusalem (Gal 2,1), meget vel tænkes at være ophavsmanden til *corpus Paulinum*, og grundlaget for den nytestamentlige kanondannelse var dermed tilvejebragt. Det bemærkelsesværdige er bl.a., at det skete så hurtigt efter brevenes

affattelse. Men også i denne henseende er analogien til samlingen af Ignatius' breve af betydning.

Hvornår de såkaldte pastoralbreve, 1 og 2 Tim. og Tit., er blevet føjet til *corpus Paulinum*, ved vi ikke. De er karakteristiske ved at være adresseret til enkeltpersoner blandt Paulus' medarbejdere – altså ikke til menigheder (eller husmenigheder). Denne litterære manøvre har været påkrævet, når disse breve pludselig dukkede op og blev udgivet for at være paulinske; havde de været udgivet som menighedsbreve, kunne der jo straks rejses den indvending, at dem havde man virkelig aldrig hørt om før. Vi ved fra kanonhistorien, at Markion omkr. år 140 havde et skarpt blik for omfanget af *corpus Paulinum* og med rette fjernede 1 og 2 Tim. og Tit. derfra. Det er tænkeligt, at de tre breve først er blevet skrevet hen imod denne tid i forbindelse med en ”nyudgivelse” af den paulinske brevsamling. Hvis brevsamlingen allerede i årtier havde omfattet også disse tre breve, kunne Markion ikke driste sig til at fremkomme med sin ”apostel” med kun 10 Paulusbreve; forudsætningen for, at han kunne gøre det, var den enkle, at de tre ekstra breve var ganske nye og kun kendt i yderst ringe grad.

Noget lignende vil kunne siges om Markions brug af Lukasevangeliet. Hans ”evangelium” var et rensat Luk., men forudsætningen for, at han kunne bære sig sådan ad ved tilvejebringelsen af sin markionitiske kanon, var også her den, at det Luk., han lagde til grund for sin udgivelse, var ganske nyt og kun kendt i en begrænset kreds.¹³

En sådan forståelse vil næppe være i voldsom strid med Mogens Müllers opfattelse af sagen.¹⁴

Noter

¹ Dette er tilfældet hos Trobisch 1989 og 1994. Hos Trobisch foreligger der en uheldig sammenblanding af spørgsmålet om tekstoverleveringen og spørgsmålet om de paulinske breves tilblivelse; han forsøger at gå fra 2) til 1) og videre derfra til 3).

² Se Hyldahl 2003. I sin kommentar til 1 og 2 Thess. forsvarer også Malherbe 2000 ægtheden af begge breve; men han gør det med en ejendommelig argumentation, idet han hævder, at 2 Thess. var adresseret til en anden gruppe i menigheden, end 1 Thess. var adresseret til; se Hyldahl 2003:56. Også Nicholl 2004 forsvarer ægtheden af begge breve. Derimod tilslutter Lüdemann 1995:116-127 (’Das Schicksal des Ersten Thessalonicherbriefs in seiner ’’Interpretation’’ durch den Zweiten Thessalonicherbrief’) sig den radikale afvisning af ægtheden af 2 Thess. som et skrift, der skulle fortrænge det ægte 1 Thess. med påstanden om, at dette var pseudepigrafisk – således Lüdemann 1995:120: ’’Wie grotesk, daß sich der 2 Thess selbst als Gegenfälschung herausstellt!’’ Ja, sandelig!

³ Dette forhold har Trobisch 1994:15-17 gjort smukt rede for, illustreret ved hjælp af P46.

⁴ Dette er Trobisch' påstand.

⁵ At 2 Kor 6,14-7,1 befinder sig på sin rette plads, er derimod opfattelsen hos fx Engberg-Pedersen

1996.

⁶ For denne forståelse af Gal 2,3: se Borse 1972:44; 53; 149, n. 587; jf. Hyldahl 1986:6 med n. 13; 77; også ellers har jeg henvist til Borse for hans iagttagelse af den sproglige overensstemmelse mellem Gal 1,2 og 2,3.

⁷ Se Lietzmann 1949:133: ”*kekaúchemai* [2 Kor 7,14!], als Titus nach Korinth abreiste. Dieser kannte damals also die Korinther noch nicht.” Jf. Hyldahl 1986:84 med n. 21; også ellers har jeg henvist til denne betydningsfulde iagttagelse. Iagttagelsen betyder bl.a., at det såkaldte apostelmøde i Jerusalem, hvor Titus var med (Gal 2,1!), først kan have fundet sted *efter* Paulus’ ankomst til Efesos, altså længe efter grundlæggelsen af de galatiske menigheder, og at beretningen om mødet (Gal 2,1-10) derfor også er den første information, de galatiske menigheder modtager om, hvad der var foregået i Jerusalem; jf. Hyldahl 2000. For denne iagttagelse vedrørende rækkefølgen af begivenhederne har Fatum/Hallbäck/Tronier/Engberg-Pedersen 2001 imidlertid ingen forståelse.

⁸ ApG 18,2 er alene om at oplyse, at ægteparret også havde boet i Korinth.

⁹ Knox 1935 (= Knox 1959); se også Knox 1938; Knox 1942.

¹⁰ Oversættelsen af Agersnap 1985:167.

¹¹ Se også Paulsen 1985:126.

¹² Se de kloge bemærkninger hos Standhartinger 2004:576: ”The period when the letters of Paul were collected and regularly read in the churches is shrouded in obscurity. The earliest letter that undoubtedly reached several churches is the letter to the Galatians. Paul and its other senders did not expect this letter to be copied (cf. Gal 6.11).«

¹³ Også Basilides gjorde brug af en eller anden udgave af Luk. og skrev en kommentar dertil i 24 bøger! Se Leisegang 1955:202 (”Er [sc. Basilides] schreibt 24 Bücher über das Evangelium, soll aber nach anderer Quelle auch selbst ein Evangelium verfaßt haben, das wohl eine Sammlung von Herrenworten enthielt und in der Formulierung dem Lukasevangelium nahe stand”); Marksches 2001:81 (”... , daß Basilides höchstwahrscheinlich unter dem Titel “Auslegungen” eine eigene Rezension des Lukas-Evangeliums mit anschließendem, relativ freiem Kommentar in vierundzwanzig Bänden veröffentlichte”).

¹⁴ Fx Müller 2004.

Litteratur

- Agersnap, S. 1985, Polykarps brev, in: Cappelørn, N.J., N. Hyldahl & B. Wiberg (eds.), *De apostolske Fædre i dansk oversættelse med indledninger og noter*, København: Det danske Bibelselskab, 153-168.
- Borse, U. 1972, *Der Standort des Galaterbriefes*, Bonner Biblische Beiträge 41, Köln: Peter Hanstein Verlag.
- Engberg-Pedersen, T. 1996, 2. Korintherbrevs indledningsspørgsmål, in: Fatum, L. & M. Müller (eds.), *Tro og historie*, Forum for bibelsk eksegeese 7, København: Museum Tusulanums Forlag, 69-88.
- Fatum, L., G. Hallbäck, H. Tronier & T. Engberg-Pedersen 2001, *Læsninger i Galaterbrevet* (ed. L. Fatum), København: Forlaget Fremad.
- Hyldahl, N. 1986, *Die paulinische Chronologie*, Acta Theologica Danica XIX, Leiden: E. J. Brill.

- Hyldahl, N. 2000, Gerechtigkeit durch Glauben. Historische und theologische Beobachtungen zum Galaterbrief, *New Testament Studies* 46:425-444.
- Hyldahl, N. 2003, *Kommentar til Paulus' breve til Thessalonika*, København: Forlaget Anis.
- Knox, J. 1935, *Philemon Among the Letters of Paul: A New View of Its Place and Importance*, Chicago: The University of Chicago Press/London: Cambridge University Press. (Revised edition, New York/Nashville: Abingdon Press, 1959).
- Knox, J. 1938, Philemon and the Authenticity of Colossians, *The Journal of Religion* 18:144-160.
- Knox, J. 1942, *Marcion and the New Testament: An Essay in the Early History of the Canon*, Chicago: The University of Chicago Press/London: The Cambridge University Press.
- Leisegang, H. 1955, *Die Gnosis*, Kröners Taschenausgabe 32, 4. Aufl., Stuttgart: Alfred Kröner Verlag.
- Lietzmann, H. 1949, *An die Korinther I/II*, Handbuch zum Neuen Testament 9, 4. von W.G. Kümmel erg. Aufl., Tübingen: J. C. B. Mohr.
- Lüdemann, G. 1995, *Ketzer. Die andere Seite des frühen Christentums*, Stuttgart: Radius-Verlag.
- Malherbe, A.J. 2000, *The Letters to the Thessalonians. A New Translation with Introduction and Commentary*, The Anchor Bible 32B, New York: Doubleday.
- Markschies, Chr. 2001, *Die Gnosis*, Beck'sche Reihe 2173, München: Verlag C. H. Beck.
- Müller, M. 2004, Jesus und das Gesetz. Eine Skizze im Licht der Rezeptionen, *Kerygma und Dogma* 50:208-225, dér især 218-220: 'Die lukanischen Schriften'.
- Nicholl, C.R. 2004, *From Hope to Despair in Thessalonica. Situating 1 and 2 Thessalonians*, Society for New Testament Studies, Monograph Series 126, Cambridge: Cambridge University Press.
- Paulsen, H. 1985, *Die Briefe des Ignatius von Antiochia und der Brief des Polykarp von Smyrna*, 2., neubearbeitete Aufl. der Auslegung von W. Bauer, Handbuch zum Neuen Testament 18, Tübingen: J. C. B. Mohr.
- Standhartinger, A. 2004, Colossians and the Pauline School, *New Testament Studies* 50:572-593.
- Trobisch, D. 1989, *Die Entstehung der Paulusbriefsammlung. Studien zu den Anfängen christlicher Publizistik*, *Novum Testamentum et Orbis Antiquus* 10, Freiburg, Schweiz: Universitätsverlag/Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Trobisch, D. 1994, *Paul's Letter Collection. Tracing the Origins*, Foreword by G. Theissen, Minneapolis: Augsburg Fortress.